

УДК 811.161.2:81'42

С. П. Галаур

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

РЕГУЛЯТИВНІСТЬ НАУКОВИХ ТЕКСТІВ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті проаналізовано наукові твори професора Івана Огієнка «Історія української літературної мови», «Історія українського друкарства» та «Нариси з історії української мови: система українського правопису» з погляду виявлення в них регулятивності. Регулятивність розглянуто як здатність тексту керувати пізнавальною діяльністю реципієнта. Доведено, що введення в чітко регламентований текст регулятивних одиниць сприяє активізації уваги адресата, деавтоматизації й підвищенню інтенсивності сприйняття наукової інформації, максимізації її корисності. Описано лексичні й синтаксичні регулятиви – засоби конструктивного діалогу між автором та читачем. З-поміж лексичних регулятивів виокремлено образні одиниці – епітети, порівняння, метафори, метонімії, персоніфікації, перифрази, а також іншомовні та розмовні елементи. Синтаксичні регулятиви репрезентовані повторами та утвореними на основі їх стилістичними фігурами – полісиндетоном, анафорою, анадиплозою, ампліфікацією, градацією. Увагу зосереджено й на інверсії, текстотвірному елементі «питання – відповідь», паратентичних конструкціях, безсполучникових складних реченнях. Окреслено регулятивний характер графостилістичних засобів, зокрема лапок, абзацоподілу.

Ключові слова: текст, текстові ознаки, діалогійність, комунікативність, регулятивність, регулятивні засоби.

Текст є надзвичайно багатограним лінгвальним об'єктом. Оскільки він вивчається багатьма науками, чітко дефінувати його сьогодні неможливо. Немає сумніву, що текст слід розглядати як «концептуально зумовлений продукт реаліза-

ції мовної системи в межах певної сфери спілкування» [1, с.132]. Будь-який текст має адресанта й адресата, зорієнтований на їхній діалог, а отже, характеризується загальною ознакою, що визначає всі інші, – комунікативністю. З-поміж універсальних системних текстових ознак, чітко детермінованих комунікативністю, вирізняємо регулятивність – здатність «керувати» пізнавальною діяльністю читача.

Вивчення регулятивності, як свідчать лише поодинокі в українській лінгвістиці статті про неї (Л.І. Галкіна, Т.М. Людерс, О. Пономарьова та ін.), – завдання непросте. Пов'язано це, очевидно, з міжрівневим інформативно-прагматичним виявом цієї текстової ознаки, надзвичайно тісним зв'язком її з модальністю, експресивністю, емотивністю, структурністю, інтегративністю. Регулятивність у текстах різних стилів виявляється по-різному. Так, у художньому творі вона має варіативний, рухомий характером, зорієнтована на образність, асоціативність. Найрепрезентативнішою є регулятивність публіцистики, оскільки однією з основних функцій текстів ЗМК є вплив на реципієнтів, аби «переконувати в справедливості певної ідеї, спонукати їх до творчої діяльності, пропагувати прогресивні ідеї, учення, знання, здоровий спосіб життя» [2, с.272]. Сила впливу наукового тексту безпосередньо залежить від того, наскільки вдало автор аргументує свої погляди, як логічно, ясно й точно структурує свої висловлення. Щодо останнього типу текстів, упевнено ствердимо, якщо в чітко регламентований текст увести регулятивні одиниці – експлікатори руху авторської думки, – можна активізувати увагу адресата, деавтоматизувати й підвищити інтенсивність сприйняття наукової інформації, максимізувати її корисність. Простеження регулятивного ефекту наукових текстів знаного мовознавця професора Івана Огієнка і є **метою** статті.

Як відомо, нормативними характеристиками наукового стилю є понятійність і предметність, гіпотетичність, однозначність, узагальненість, термінологічність. Науковий стиль І. Огієнка ще й простий і зрозумілий, бо такі його риси автор вважав надзвичайно важливими: «Ми ще не позбулися середньовічного забобону про «стиль науковий» і «стиль популярний»; нема таких стилів, – існує тільки стиль простий, ясний і стиль темний, заплутаний. Правдивий учений, що розуміє обов'язок ділитися своїм знанням і навчати маси, пише завжди просто і ясно, і всі його легко розуміють, хоч пише він про речі чисто наукові. Навпаки, маємо дуже багато й таких учених, що не вміють писати просто й ясно, для всіх розумно; такі вчені, навіть пишучи про найпростіші, зовсім «ненаукові» речі, так само висловлюються заплутано й темно, бо й думати ясно не вміють. Ця «хвороба неясного думання» просто шаліє серед наших працівників пера й інтелігенції...» [3, с.273]. Така мовна позиція видатного вченого перекликається із сучасними поглядами на специфіку інтелектуального тексту: «Естетична цінність наукових творів полягає перш за все в ясності, логічності, стрункості думок, що передаються. Наукові тексти, що мають ясний сенс, захоплюють спеціаліста, надають йому відчуття естетичної насолоди» [4, с.216-217]. Зрозуміло, науковий виклад матеріалу має бути об'єктивним, однак про абсолютну об'єктивність не може бути й мови. Аби текст був ще й переконливим, недостатньо академічної, беземоційної інформації, варто подати її так, щоб між комунікантами відбувся конструктивний діалог.

Регулятиви в науковому тексті І. Огієнка вказують на розгортання текстової діяльності (як первинної, так і вторинної) у напрямі від непоінформованості до обізнаності. Вони експлікують семантику пояснення, доповнення, конкретизації, аргументування, розвитку теми, відповіді на питання, альтернативності. Регулятиви посилюють достовірність інформації, формують світоглядну позицію адресата. Вони вияскравлюють ознаки діалогічності на різних рівнях мовної системи.

Скороченню інтерактивної дистанції між автором і реципієнтом, безперечно, сприяють лексичні регулятиви. Автор використовує необхідні для створення зворотного ефекту мовні засоби, вибір яких залежить від ментального та психоемоційного сприйняття доквілля. У наукових текстах І. Огієнка фіксуємо образні знаки – епітети: *І це [орієнтація на чужий правопис] було сумним явищем нашої культури; ... власне з часу заведення української школи в 1917 р. розпочинається унормування українського правопису вже в поважних розмірах*, порівняння: *Наша рідна мова – це найцінніша перлина, якою ми володіємо...; Кожна мова на обидва боки є ніби мостом до мови сусідньої*, метафори: *... вона [етимологічна система Максимовича] буйно розцвіла в Галичині; ... світла незабутня праця цього вченого гуртка київських друкарів так і полишилася «недоспіваною піснею» ідеї соборної України*, метонімії: *На жаль, і Академія наук у Києві, а особливо Наукове товариство у Львові мало зрозуміли велике значення повного Словника живої української мови...; До останнього часу Європа зовсім не знала нашої мови, бо вона цікавиться звичайно тільки мовами державними*, персоніфікації: *Українська мова не любить довгих слів і скорочує їх; Жива народна мова ніколи не йде в ногу з мовою літературною – ця остання все далеко випереджує її*, перифрази: *Батьком нового українського правопису став О. Павловський, автор першої в ХІХ ст. української граматики, що вийшла в 1918 році; Колискою «руського» друкарства на сході була Вільна, а першим «руським» друкарем, як ми бачили, був Франциск-Георгій Скорина*. Немає сумніву, образність в аналізованих текстах спрямована передовсім на інтелект читача. Такі лексичні одиниці стислі й водночас із глибоким змістом, вони виконують пізнавальну, оцінну функції, сприяють формуванню нових наукових понять, розкриттю суттєвих властивостей досліджуваних об'єктів, породженню гіпотез. Вони є контактним засобом передавання – отримання інформації, забезпечують особистісне сприйняття реципієнтом наукової позиції адресанта. Варто додати до сказаного, що образні компоненти в текстах І. Огієнка використовуються і для впливу на емоційну сферу адресата, вони інформують не лише про об'єкти, але й суб'єкти пізнання: автор адресує науковий матеріал «своєму» читачеві, а в читача складається враження, що автор теж «свій», одnodумець, і йому варто довіряти. Про це свідчить, зокрема, і функціонування в текстах розмовних чи іншомовних слів задля створення іронічного підтексту: *Оцей залишок старої науки про «подлий стиль», оце постійне кидання на нашу мову – «мужича мова» – сильно било Куліша, бо в ньому було чимало й правди; Українські культур-трегери густою лавою оточували царя-реформатора...*

Наукові тексти І. Огієнка рясніють і синтаксичними регулятивами. З-поміж них найвиразнішим є повтор, коли слово вживається вдруге, втретє, вчетверте, обростаючи атрибутами, передовсім вказівними займенниками: *Те, що подаю далі, – це лише хронологічна канва до життя Івана Хведоровича; нехай по канві цій кожний дослідник вишиває собі такий малюнок життя великого друкаря, який продиктує йому його здоровий критичний розум*. Друкую цей розділ також і з методологічних поглядів – може, *ця моя канва про Хведоровича стане зразком для інших праць, бо ж багато заслужених українських мужів чекають ще бодай такої канви*; *Коли під час російсько-турецької війни на Вкраїну виїхав світліший князь Григорій Потьомкін-Таврійський, то він взяв з собою й спеціальну друкарню. Друкарню цю заклав собі князь значно раніше, дець ще року 1779; Подивіться на одіж українську, – на вбрання дівоче чи парубоче, на вбрання жіноче та чоловіче: скільки там своєї краси, тої краси, що йде поруч з нашими пишними ланами та привабливою піснею; Ціле життя своє – а*

*життя це були довгі віки – ціле життя своє вона [друкарня] боролася з численними ворогами і більшість сил своїх витратила на свою оборону, часто на оборону самого свого існування; де вже там було дбати про поліпшення друкарської справи... Такий повтор виконує видільну, конкретизувальну функції, допомагає читачеві глибше усвідомити змістовно-фактуальну інформацію, моделює емоційно-оцінне осягнення наукового тексту. І. Огієнко використовує і фігури накопичення, що будуються на основі повторів того самого слова чи однорідних мовних одиниць: полісиндетон: *Українцям прийшлося тоді боронити свою старобатьківську віру од нападу і унії, і католицизму, і соцініанства, і кальвінізму, і од іншого такого, що сунуло тоді на Вкраїну*, анафору: **Цензура** старанно тильнувала і ревним оком доглядала, аби не проскочила «зайцем» якась українська книжка <...> **Цензура** шматувала наші книжки, крепко забороняла вживати слів «Україна», «українець», – виправляла їх завше на «Малороссія», «малороссь», анадиплозу: ... скрізь, по всьому слов'янському миру **запанував** той правопис, що подав його *Смотрицький*. **Запанував** він і на Москві, ампліфікацію: ... *вкраїнці були приходськими, придворними, військовими та закордонними священиками, працювали місіонерами, законовчителями світських шкіл, екзаменаторами, перекладачами, іконописцями, граверами*, градацію: *Кращі люди на Москві, ті люди, що визначились освітою, що не цурались західної культури, завше дружились з українцями, шанували й боронили їх*. Спостерігається експресивізація тексту внаслідок поєднання повтору з паралелізмом побудови синтаксичних структур у межах надфразної єдності, що зумовлено, очевидно, риторичними здібностями професора І. Огієнка, його намаганнями зблизити письмову мову з усною: **Мова** – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. **Мова** – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. **Мова** – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб...*

У своїх наукових текстах І. Огієнко використовує і стилістичну фігуру переміщення – інверсію – безперечно, задля привернення уваги реципієнта, його адекватного сприйняття абстрактного матеріалу. Дослідники ідіостилію І. Огієнка помітили, що навіть можна назвати «улюблені» способи інверсії» професора – «розташування означення у постпозиції до означуваного слова, при цьому саме означення набуває додаткового експресивного відтінку, оскільки на нього падає логічний наголос» [5, с.135]. Потвердимо цю думку відшуканими в текстах прикладами: *Наука встановила, що всі слов'янські мови постали з т. зв. праслов'янської мови, яка виділилася з мови індоєвропейської; Вплив київський на Москву постійно був великим: книжка українська ширилася по цілій Росії, а не раз тут її й передруковували*.

Не уникає автор стилістично довершених наукових творів і важливого для інтегративності тексту елемента «запитання – відповідь», імітує таким чином діалог із читачем: *Для кого друкував Фіоль свої книжки? А що ж робити галичанам із своїми застарілими формами, від яких відіуралися й поляки?* З допомогою такої стилістичного компонента І. Огієнко апелює не тільки до розуму адресата, змушує його замислитися, зосередитися на конкретній інформації, але й викликає певне ставлення до повідомлюваного. Адресат сприймає розділові знаки як маркери припущення, сумніву, пошуку адекватного розв'язання проблеми. Інколи автор сам і відповідає на запитання, забезпечуючи реципієнтові комфортне декодування складної інформації: *У процесі творення всеукраїнської літературної мови завжди приходимо до найважливішого засадничого питання: які джерела покласти в основу цієї мови, на чім росте кожна літературна мова? На це питання ми віддавна маємо готову відповідь: найміцніша основа*

й найважливіший ґрунт літературної мови – мова народна, що завсіди править для літературної за найперше джерело; Коли розпочалося друкарство в Києві? Це питання, на яке ще й досі нема остаточної одної відповіді.

Відомо, що науковому стилю притаманне використання паратентичних конструкцій – вставних і вставлених, які, за традиційною гіпотезою, виконують «строго синтаксично-структурні з'ясувальні функції» і не мають «вираженого експресивно-емоційного семантичного змісту» [6, с.298]. Проте такі мовні засоби в науковому тексті І. Огієнка потверджують усе ж таки їх суб'єктивний вибір з огляду на особливості світоглядних позицій, естетичних та образних уподобань, з метою специфічного втілення задумів і реалізацій авторських інтенцій. З усього розмаїття вставних слів автор передовсім обирає ті, що вирізняються гіпотетичною та констатувальною модальністю: *В якому саме значенні вжито тут слово Україна, трудно сказати, – може, так названо граничну переяславську землю; але не виключено, що тут це назва й ширша – й землі київської; Звичайно, це вже приклади занечищення мови, а не її збагачення, слугують засобом зв'язування думок, логічного викладу матеріалу: Українська мова своєю милозвучністю помітно виділяється серед мов слов'янських; вона надзвичайно гнучка, а це й робить її милозвучною та дуже придатною, між іншим, до віршування; Отож, наша мова здавна звалася мовою руською, тепер ми її звемо українською, указують на джерело повідомлення: ... він над давніми е та о, що перейшли на і, ставив дашка чи «французську кровельку», як говорив сам Максимович: втекали, жалобно; Не знаємо також, чи їздив Беринда на Афон, як пише про це Борецький; скоріше, що не їздив, бо в цей час був він дуже зайнятий виданням «Толкованія на Апокаліпсис»....* Примітно, що в наукових текстах І. Огієнка активно функціонують і вставні конструкції емотивного характеру: *На жаль, на дорозі до скорого запанування фонетичного правопису став тоді великий знавець мови проф. М. Максимович; В царині переймання чужих слів до своєї мови, на жаль і на шкоду, український нарід витворив мало оригінального...*

Небезпідставно порушуючи канони беземоційного наукового викладу, традиція якого демонструвала неперервну тяглість ще із схоластичного середньовіччя, І. Огієнко у своїх розвідках активно використовує вставлені конструкції. Запевнимо, вони завжди мають прагматичну перспективу – «автор ніколи не пропустить нагоди оцінити чи схарактеризувати певний фрагмент базового речення або всю цю структуру, прокоментувати з відповідною оцінною (чи іншою) настановою, подискутувати, внести елементи суб'єктивної модальності, звернути увагу тощо» [7]: *Між землями київською та галицькою встановлявся тоді найтісніший зв'язок, але – на шкоду соборної України – зв'язок цей навіки розбила братня релігійна боротьба, заведена рукою того третього, що поставив собі за ціль «знищення Руси»; Коли ж додержуватися шкільного правила, що звуки о, е міняються на і в закритім складі, тоді випадки ось цього § 13 будуть виключенням з цього правила (але не з правила наукового); Вживати в літературній мові таких перекручених форм безумовно не можна (багато таких форм, на жаль, внесено до Словника під ред. Б. Грінченка, а звідти вони потроху йдуть і до мови літературної, хоч Словник цей – словник живої української мови, а не мови літературної); Молоді живі істоти звичайно до зросту стояли поза цими групами й творили рід ніякий, або – як ми кажемо, – середній (ліпше б – нейтральний).* Багато з таких вставлених компонентів, як і, зрештою, залучення цитат для ілюстрування теоретичного матеріалу свідчать про те, «що в усіх своїх працях ... Іван Огієнко прагне наголосити на особливій вазі українського народу в історії Європи, його унікальності та визначних культурних здобутках» [5, с.135].

Регулятивний ефект можуть мати й різні типи речень. Як і належить, у наукових текстах І. Огієнка переконливості, солідності надають складнопідрядні речення, передовсім із підрядними причини. Частини складносурядних речень ніби «нанизуються» одна на одну, допомагаючи описати факти всебічно й повно. Функцію керування пізнавальною діяльністю читача виконують і складні безсполучникові речення. Вони особливо виразні, оскільки відсутність сполучника, який би чітко детермінував тип семантико-синтаксичних відношень між головним та підрядним компонентами в них, створює певний простір для уяви читача, залучає його до рефлексивної діяльності, критичного осмислення прочитаного: ... *Але наукова вартість всеї цієї значної за розміром літератури не дуже велика – більшість праць були компілятивні, і тільки деякі з них подавали наукові думки; На Великій Україні справа з чужими словами до певної міри стоїть так само гірко, як і в Галичині: там майже немає чужих слів, яких форма була б відмінною від форми російської.*

Звернемо увагу і на графостилістичне оформлення наукових текстів І. Огієнка, зокрема на такий елемент їхньої зовнішньої виразності, як лапки. У багатьох випадках вони експлікують посилення авторської думки, ба навіть репрезентують емоційний стан мовця, створюючи так би мовити іронічний підтекст: *Ось ця «воля» [що межує з сваволею] братств і налякала нашу ієрархію і змусила її в унії шукати захисту від постійного вмішування в єпископські обов'язки різних «шевців-кравців»; ... перший московський друкар, Іван Хведорович, мусив опустити рідну землю, як «єретик»; Це було перше «нашество» галичан на Наддніпрянщину, що дало такі добрі культурні наслідки; Управителі самі підбирали собі потрібну «челядь» (складачів і др.) і друкували Братству книжки звичайно за плату від окремого примірника...* Додамо, що такий науково-іронічний стиль характерний для академічних текстів сьогодення.

Взаємодія «автор – читач» виявляється і в абзацподілі. Оскільки І. Огієнко подає матеріал за логіко-змістовим принципом, переважають класичні тематичні абзаци. Вони невеликі за обсягом, очевидно, автор підсвідомо адаптує абзацне членування своїх текстів до пам'яті читача, що, як уже відомо, здатна охопити та опрацювати інформацію в 5-9 реченнях. Особливо помітні в тексті деякі прикінцеві абзаци. Вони конституюються з одного речення чи кількох коротких, виконують видільну або навіть експресивно-емоційну функцію і, безперечно, привертають увагу читача до інформації, на авторський погляд, важливої: *Як я вище показав, слов'янські племена з прабатьківщини порозходилися в різні місця, й ніякого праруського народу ніколи не було, а тим самим не було й праруської мови. Українська й російська мови започаткувалися ще на слов'янській прабатьківщині, а вийшовши звідти, розвивалися кожна окремо й самостійно; Пригадаю, накінець, що з цієї ж друкарні приїхав до Києва Памва Беринда, перший постійний вчений друкар київський, котрий з великою користю працював в Київській Лаврській друкарні аж до смерті своєї, до 1632 р.; В березні 1905-го року Російська Академія Наук випустила Записку: «Отмене стесненій малорусскаго печатного слова» – ні один український твір ніколи так не висміяв цих урядових скорпіонів, як зробила ця Записка.*

Отже, професор Іван Огієнко у своїх наукових творах послуговується лексичними, синтаксичними, графостилістичними засобами, що можуть створювати регулятивний ефект. Їх потужний арсенал промовисто засвідчує професійність науковця, яка виявляється, зокрема, і в комунікативному діалозі з читачем-одномумцем.

Список використаних джерел:

1. Болотнова Н.С. Филологический анализ текста : учеб. пособие / Н.С. Болотнова. – 4-е изд. – М. : Флинта : Наука, 2009. – 520 с.

2. Мацько Л.І. Стилїстика української мови : підручник для студ. філол. спец. вищ. навч. закладів / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – С. 140-164, 241-303.
3. Огієнко І. Як писати для широких мас / І. Огієнко // Рідна мова. –1934, липень. – С. 273-279.
4. Непийвода Н.Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) / Н.Ф. Непийвода. – К. : Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 303 с.
5. Калита О.М. Синтаксичні структури з експресивним компонентом у науковому тексті Івана Огієнка / О.М. Калита // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія філологічна : наук. зб. / Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, Всеукр. т-во Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2015. – Вип. 12. – С. 133-138.
6. Гнатів Р. Паратентичні внесення в юридичному дискурсі / Р. Гнатів // Наукові записки. Серія : філологічні науки (мовознавство) : у 4 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ імені В. Винниченка, 2009. – Вип. 81 (2). – С. 298-301.
7. Харченко С. Особливості функціонування вставлених конструкцій у науковому стилі української мови [Електронний ресурс] / С. Харченко, І. Житар. – Режим доступу: http://linguistics.kspu.edu/webfm_send/1146.

The article contains the thorough research of «Istoriia ukrainskoi literaturnoi movu», «Istoriia ukrainskoho drukarstva», and «Narysy z istorii ukrainskoi movy: systema ukrainskohopravopysu» Ivan Ohiienko scientific works concerning the regulativity form alre presentation. Regulativity is been being interpreted as text capacity to govern the recipient cognitive activity. It was proved in succession the insertion of regulative units in the logically regulated text renders the addressee attention, de-automation and scientific information perception intensity, its maximization and usefulness more active. The spectrum of lexical, syntactical regulatives – author-reader constructive dialogue means – got deep analysis. The lexical regulatives, realized by epithets, similes, metaphors, metonymy, personifications, periphrasis as well as colloquial units, and units belonging to other languages, were differentiated consistently. The syntactic regulatives are represented by reiterations likewise stylistic figures, based on the latter, i. e. polysyndeton, anaphora, anadiplosis, amplification, and gradation. The investigation is also being focused on the inversions systematization, «question – answer» text-making units peculiarities, parentheses, and asyndetic complex sentences. The fact the graphic-stylistic means, especially inverted commas and paragraph-division, reveal the regulative nature was ascertained implicitly.

Key words: text, text characteristic features, dialogism, communicativeness, regulativity, regulative means.

Отримано: 10.02.2017 р.